

Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, Biblioteka Radovi, knjiga 6, 2003.

Svjesni da je u današnjoj bosanskohercegovačkoj naučnoj literaturi sve manje radova koji se bave problemima antičkog perioda i da je arheološka nauka, čini se, na marginama naučnog interesovanja, djelo pod naslovom *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone* zaslužuje svoje predstavljanje. Knjigu je pod brojem 6 u okviru Biblioteke Radovi izdala Vrhbosanska katolička teologija u Sarajevu, nastojeći njome obilježiti 2000. obljetnicu kršćanstva te odati priznanje autoru dr. Veljku Paškvalinu za neumorni doprinos u istraživanju ranog kršćanstva na ovim prostorima tokom svojih 75 godina života. Podaci iz biografije dr. Veljka Paškvalina, profesora starokršćanske arheologije na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji i umirovljenog kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, potvrđuju tu činjenicu, a blizu 500 bibliografskih jedinica o temama iz kasne antike i ranog kršćanstva na ovim prostorima postavljaju ga direktno među najbolje poznavaoce spomenute problematike.

Kroz različite radove i studije, ranije objavljene u naučnim časopisima, zbornicima i godišnjacima, a sada skupljene u ovom djelu, predstavljeni su najznačajniji rezultati do kojih se došlo arheološkim istraživanjima nalazišta iz vremena kasne antike i prvih stoljeća kršćanstva na prostorima Bosne i Hercegovine. Njima autor nastoji dopuniti opću sliku Rimske Dalmacije u čiji je okvir ulazio i današnji prostor Bosne i Hercegovine označavajući ga, sasvim primjereno, kao zaleđe dva najznačajnija kulturna i ekonomsko-administrativna centra na istočnoj obali Jadrana - Salone i Narone.

Iako se ne radi o djelu sintetsko-monografskog karaktera, nego o 13 radova koji su svrstani u četiri poglavlja, može se nazrijeti autorova težnja za predstavljanjem ovog prostora u kulturno-historijskom kontinuitetu od prve pojave kršćanstva oko 260 g. do vremena cara Justinijana te dolaska Hrvata u 7. stoljeću.

U spomenutu problematiku na samom početku uvodi nas izuzetno važan *Pregled starokršćanske arheologije Bosne i Hercegovine* (13- 23). U ovom dosad neobjavljenom radu navedeni su najznačajniji rezultati starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini, kao povijesne znanosti koja se temelji na proučavanju spomenika kršćanskog porijekla iz prvih stoljeća po Kristu do vladavine pape Grgura Velikog

(590.- 604.). Prateći različite faze kroz koje je ova povijesna znanost prošla tokom više od stotinu godina svoga postojanja, Paškvalin odaje zasluge svima onima koji su se pod okriljem najstarije naučne institucije u Bosni i Hercegovini, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, bavili ovim pitanjima: od pionira bosanskohercegovačke arheologije dr. Čire Truhelke, Vaclava Radimskog i Karla Patscha, njihovih nasljednika i nastavljača: Dimitrija Sergejevskog, Vladislava Skarića, Gregora Čremošnika; obnovitelja nakon Drugog svjetskog rata: Đure Baslera, Irme Čremošnik, Joze Petrovića, Tihomira Glavaša i Veljka Paškvalina te mlađe generacije koja se povremeno doticala ovih tema. Ovaj pregled je dopunjen i bibliografijom radova sa ukupno 52 bibliografske jedinice iz perioda 1892.- 1999. godine.

Polazeći od izvora kojima historijska nauka danas raspolaze, te otkrivenih i dijelom istraženih nalazišta kasnoantičkog perioda, autor u radu pod naslovom *Kasnoantičko doba ili Dominat* (27-39) daje jedan opći pogled na povijesna dešavanja, društveno-političko uređenje, ukupne privredne i kulturne prilike na prostoru Bosne u kasnoantičko doba, kao i na proces širenja kršćanstva u periodu od vladavine cara Dioklecijana (284.-303. godine) pa do prekida ostataka antičke državne organizacije prodorom Avara i Slavena početkom 7. stoljeća.

Iako je otvorenost ovog prostora prema Mediteranu i široko razgranata mreža puteva mogla pogodovati širenju orijentalnih kultova i kršćanstva, ono se zbog intenzivnih carskih progona, širi tek u drugoj polovici 3. stoljeća. Na osnovu otkrivenih ostataka kriptooratorija ili domus ecclesia(e) zaključeno je da su se vjerski obredi isprva obavljali unutar privatnih kuća (villae), dok se bazilike počinju graditi u periodu nakon Milanskog edikta 313. godine.

Po naslovu *Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja* (40-61) se vidi da autor ispituje prvenstveno područje srednje Bosne, odnosno prostor Dezitijata, smatrajući da je upravo to prostor gdje se ponajbolje može pratiti kontinuitet kršćanstva. Ispitivanjem lokaliteta Varvara (Prozor), Grudine (Bugojno), Bilmišće (Zenica) i Kalvarija (M. Mošunj), na kojima su pronađeni ostaci starokršćanske arhitekture - bazilika, Paškvalin izvodi relevantan zaključak da se upravo na lokalitetu Grudine kod Bugojna nalazio antički municipij BIST(ue) ili BISTVES, te da se BISTVE VETUS ili NOVA odnosi na isto mjesto tj. da je riječ o starom i novom gradu (njegovoj obnovi, ili proširivanju). Po tome je upravo uz ovaj municipij u 6. stoljeću bilo smješteno sjedište biskupije bestoensis ili bestvensis i biskupa Andrije aktivnog sudionika salonitanskih sinoda 530. i 533. godine.

U drugom poglavlju *Kasnoantički sepulkralni spomenici i starokršćanske bazilike* (63-125) autor se kroz ukupno 4 rada bavi analizom kasnoantičkih sepulkralnih spomenika predkršćanskog i kršćanskog doba s područja sjeverne Bosne, karakte-

rističnih zasvođenih grobnica, te prvih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine. Izvođenjem analogija sa lokalitetima na širem području i nalazima različitih predmeta koji omogućavaju pouzdanu dataciju, utvrđeno je da su upravo zasvođene grobnice, koje se pojavljuju u 4. stoljeću i sahranjivanje obredom inhumacije pouzdan dokaz intenzivnijeg širenja nove religije prema zapadnim provincijama Rimskog carstva. Po naknadnim ukopima vidljivo je da su se već postojećim grobnicama kasnije koristili istočni Goti u doba svoje vladavine na ovim prostorima krajem 5. stoljeća, a nekima i srednovjekovno bosansko stanovništvo. U blizini brojnih zasvođenih grobnica, a u nekim slučajevima i arhitektonski vezani, pronađeni su ostaci bazilika (Đelilovac kod Travnika, Turbe, Varvara, Bugojno, Varošluk kod Turbeta, Crkvina u Mošunju, Oborci kod Donjeg Vakufa, Čitluk kod Šipova, Mujdžići kod Šipova, Mogorjelo i dr.), što ukazuje da je njihova gradnja savremena ili vremenski bliska gradnji grobnica, tako da prema povijesnim i arheološkim podacima bazilike sa presvođenim grobnicama datiraju u kraj 4. i 5. stoljeća, čime predstavljaju nastarije spomenike starokršćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini.

Centralna studija ovog djela, kako se čini, posvećena je *Istraživanjima starokršćanske bazilike u Bugojnu* (127-204). Istraživanja na lokalitetu Crkvine (Grudine) s prekidima su trajala od 1958. do 1970. godine, i u njima su osim ostataka antičke (terme i drugi profani arhitektonski objekti) i kasnoantičke arhitekture (presvođene grobnice, bazilika i dr.) pronađeni i ostaci ranosrednjovjekovne nekropole i romaničke crkve. Kako je ranije ubicirano prema itinerarijima, arheološkim i epigrafskim nalazima, upravo na ovom području bio je smješten rimski municipij BISTVES koji je nakon završetka okupacije Ilirika 9. godine postao glavno upravno sjedište za područje Dezitijata, umjesto ranijeg Hedvuma (Breza). Razlog za zamjenu sjedišta municipija u prvom redu bio je ekonomski, jer je područje današnjeg Bugojna sa dezitijatskim centrom na gradini Pod, još u periodu brončanog i željeznog doba bilo poznato po rudarstvu, eksploataciji zlata, bakra i željeza, i gdje se uz rudarstvo razvila i metalurgija, a s njom i zanati. Na osnovu primjeraka rimskog novca od vremena Hadrijana (119 - 120.) do Valentijana (364 - 378.) utvrđen je kontinuitet naseljenosti ovog rimskog urbanog naselja, koje će i nakon prvih pustošenja i prodora Istočnih Gota biti obnovljen, što potvrđuju i naknadni ukopi u zasvođenim grobnicama unutar bazilike. Ispitivanjem ostataka bazilike, njenih dijelova (apsida, protesis, diaconikon, naos, narteks), kružne piscine, grobnica, te ulomaka kamenog namještaja bazilike, građevinskog materijala i načina zidanja, autor smatra da je bila izgrađena u vrijeme intenzivnog širenja kršćanstva krajem 4. i početkom 5. stoljeća, te po stilu gradnje i izvedbe utvrđuje da su glavni umjetnički utjecaji došli upravo iz Salone, glavnog centra kršćanstva na istočnoj jadranskoj obali. Bazilika je bila izgrađena na temeljima rimskih termi, a kasnije u nekoliko faza je proširivana. Tome u prilog go-

vore ostaci četverolisne građevine, za koju se isprva mislilo da predstavlja mauzolej biskupa Andrije, a za koju je Paškvalin utvrdio da se radi o krstionici koja je zbog potreba proširivanja bazilike izgrađena uz sjeverozapadni zid nartekse krajem 5. i početkom 6. stoljeća. Na ovo se nadovezuje i rasprava o pretpostavci da je municij u to vrijeme postao sjedištem biskupije "Ecclesi(a)e bestoensis", sufraganom saloni-tanske mitropolije a bazilika pretvorena u katedralnu crkvu. Nakon iznesenog kraćeg razmatranja o ubikaciji BIST(ue) VETUS i NOVA utvrđeno je da se radi o putnim postajama koje su dio, ili gravitiraju prema urbanom centru BISTVE. Tako je, prema novoj postavci, dobijena urbana cjelina koju je činio grad BISTVES sa sjedištem biskupije, na lokalitetu Grudine u Bugojnu.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Arheološki tragovi starog i srednjeg vijeka uz današnja urbana središta u Bosni i Hercegovini* (205-284) autor nas povijesno-hronološkim pregledima vodi na prostore Sarajeva, Mostara i Jajca u antičko i kasno antičko doba, te upoznaje sa spomenicima tog vremena koji su se sačuvali do danas.

Međutim, u kraćem radu *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća* (207 - 210) Paškvalin ulazi i u problematiku koja se tiče srednjeg vijeka. Razmatrajući najznačajnije arheološke lokalitete nastoji pratiti liniju kontinuirane naseljenosti sarajevskog područja a u vezi s tim pokušava izvesti ime grada koje je korišteno prije dolaska Osmanlija. Paškvalin smatra da je ilirsko gradinsko naselje na lokalitetu Debelog Brda, nastalo još tokom mlađeg brončanog doba, zadržalo svoju ulogu bitnog metalurškog centra i tokom rimske okupacije i da se u njegovoj blizini razvila još jedna rimska urbana aglomeracija - slično bugojanskom primjeru gdje se u neposrednoj blizini Desitijatskog naselja na gradini Pod razvila rimska urbana aglomeracija Bistves. S obzirom da je lokalitet Debelog Brda služio kao refugij, u periodu velikih pomjeranja koja su rezultat seobe naroda, vjerovatno ja da se naselje održalo i tokom srednjeg vijeka. Dovodeći u vezu podatak iz povelje Bele IV iz 1244. godine, koji za mjesto crkve, odnosno katedrale sv. Petra navodi "Burdo in Supa Vrhbozna" i spomenuti arheološki lokalitet Debelog Brda, Paškvalin pretpostavlja da je srednjovjekovno, pa čak i malo preambiciozno - desitijatsko - ime ovog naselja zapravo bilo BRDO (BURDO). U Brdo se, po autorovom mišljenju, iz Bist(ue) odnosno Bistves, prenosi sjedište biskupije te ona, pod nazivom Vrhbosanska, predstavlja nastavak kršćanske katoličke tradicije i hijerarhije u Bosni i Hercegovini.

U raspravama *Sarajevo i njegovo područje s osvrtom na kulturno-povijesno razdoblje ranog i kasnog doba Rimskog carstva* (211-242) i *Područje Mostara u antičkoj i kasnoantičkoj dobi do dolaska Hrvata* (245-270) najvećim dijelom obrađuje kulturno-povijesna pitanja iz perioda okupacije Ilirika do raspada Rimskog carstva, o počecima organizacije rimske vlasti, urbanizaciji i romanizaciji stanovništva, ru-

darstvu, metalurgiji, poljoprivredi i stočarstvu, te kultove i pojavu kršćanstva, ukazujući na najbitnije lokalitete. Interesantno je spomenuti da na prostoru Sarajeva nisu pronađeni ostaci niti jedne bazilike, što je rezultat nedovoljne istraženosti, dok su na prostoru Mostara, imajući u vidu da je posmatran širi prostor, bazilike registrirane u Žitomislićima, Potocima, Crkvini u Sutini, Kratini u Humilišanima, te ona u Cimu, za koju se smatra da je katedrala, odnosno biskupsko sjedište, a prema Koncilu u Saloni 533. godine nazivala se Sarsenterum.

Za ostacima ranog kršćanstva dr. Paškvalin traga i u Jajcu u radu *Grad Jajce i njegovo bliže područje u razdoblju ranog kršćanstva (271-284)* ali nedovoljna istraženost, kako je podcrtano, onemogućava stvaranje jasne predstave vjerskih prilika u posljednjim stoljećima antike. Kako se na prostoru Jajca u antičko i kasnoantičko doba nije nalazilo urbano naselje već značajna utvrda (castellum) najznačajniji ostaci helenističke umjetnosti vidljive na sepulkralnim spomenicima orijentalnih kultova, vezani su za pripadnike rimskih legija koji su boravili na tom području. To najbolje potvrđuju nađeni ostaci Mitrinog hrama, omiljenog božanstva rimskih legija u periodu dominata. Smatra se da mitraisti tokom 4. stoljeća sve više prihvaćaju kršćanstvo, na što ukazuje i pojava zidanih grobnica. Vremenom se kršćanska zajednica na ovim prostorima proširila a rezultat toga bio je gradnja bazilike početkom 5. stoljeća, na lokalitetu u Divičanima.

U okviru ovog posljednjeg poglavlja knjige nalazi se dosta interesantan prilog o istraživanjima na Vranjevu Selu kod Neuma *Crkvina/Vranjevo selo- rimsko naselje (243-244)* gdje su pronađeni ostaci zidanih grobnica te ostaci rimskog naselja koje je vjerovatno nastalo uz cestu koja je vodila u antički Diluntum (Stolac) i vezala se na cestu Narona – Epidaurum ili Narona – Leusinium. Iako su na ovom lokalitetu izvršena samo manja sondažna istraživanja rezultati su izuzetno bitni pogotovo što se o ovom dijelu Hercegovine u antičko doba jako malo zna.

Sastavni dio knjige su i tri ilustrirana priloga. *Slikovno grafički materijal (285-337)*, bez kojeg se jedno djelo, koje se bazira na rezultatima arheologije, ne može ni zamisliti, karakteriše jako dobar raspored i prilično dobar kvalitet fotografija i ilustracija, uzimajući u obzir da je riječ o crno-bijeloj štampi. Drugi prilog čini popis i kartografski prikaz, dosad registriranih *Arheoloških nalazišta satrokršćanskih bazilika, oratorija i mauzoleja u Bosni i Hercegovini (341-349)* i kartografski prikaz *Crkvene organizacije u kasnoantičko doba (349)* koji itekako upotpunjavaju opću topografsko-geografsku sliku prostora Bosne i Hercegovine u kasnoantičko doba.

Bibliografija starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini (349-358), koja se nalazi na kraju knjige, sadrži ukupno 100 bibliografskih jedinica, uglavnom objavljenih u Glasniku Zemaljskog muzeja, a koja uz, zaista veliki broj bibliografskih jedinica navedenih u predstavljenim radovima, daje dobar putokaz svima onima

koje prostor Bosne i Hercegovine u antičko i kasnoantičko doba interesuje u širem kontekstu.

Rezultati arheoloških istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini predstavljeni u ovoj knjizi oslikavaju ukupan domet bosanskohercegovačke starokršćanske arheologije do danas, ali i neumoran rad i zalaganje jednog izvrsnog istraživača, arheologa, u rasvjetljavanju posljednjih stoljeća antičke civilizacije na prostorima između Salone, Narone, Sirmiuma i Sisciae. Danas je pravo osvježenje susresti se sa djelom koje se temelji na rezultatima arheološke nauke, što govori da ona nije zaboravljena, te da će je još biti, kao što i sam autor *vjeruje da će rezultati istraživanja izneseni u ovoj knjizi (...) biti dobro polazište i pomoć nastavljacima ovakvog istraživačkog rada*. Pa, poželimo im sreću! ■

Melisa Forić

“Fojnički grbovnik”, Sarajevo: Rabić, 2005, str. 333.

Čuveni “Fojnički grbovnik”, koji se u fojničkom samostanu “brižno čuva od pamtivijeka”, 2005. godine dočekaao je svoje drugo pretiskano izdanje. Ovaj put zahtjevni posao pripremanja i tiskanja tog kapitalnog djela, u teškom vremenu za izdavaštvo, na sebe je preuzela sarajevska izdavačka kuća “Rabić”. Odluka izdavača da plasira proizvod ovakvog profila na tržište svakako predstavlja hrabar potez, koji je, kako se ispostavilo, bio pravi pogodak. Sama knjiga je uz medijsku pažnju dostojno promovirana; njeno objavljivanje propratila je većina dnevnih i tjednih listova i televizijskih emisija, a promocije su održane u Bosni i Hercegovini, ali i u njenom bližem susjedstvu. U javnosti je tako ponovo aktueliziran historijski značaj Fojničkog grbovnika, inače jednog od najpoznatijih zbornika grbova koji pripadaju ilirskoj heraldici, a ujedno i jedinog takve vrste koji se čuva u našoj zemlji odnosno u franjevačkom samostanu u Fojnici.

Kulturni fenomen ilirske heraldike se od kraja 16. stoljeća uspio nametnuti kao svojevrsan pandan neoficijelnom političkom programu zasnovanom na “općeslavenskom” jedinstvu kojeg je zagovarala nekolicina istaknutih pojedinaca. Ta specifična, ali i nerealna ideologija trebala je ponuditi novu predstavu o “ilirskim zemljama” i poslužiti kao kohezioni faktor u njihovom objedinjavanju oko zajedničkog cilja koji se temeljio na borbi protiv osmanske prevlasti na Balkanu. Međutim ilirska heraldika svoje početke ne duguje toj široko zamišljenoj ideji, nego ličnim aspiracijama pojedinih članova glasovite porodice Ohmučevića koja je u srednjem vijeku